

DÉR CSILLA ILONA

Milyen funkciójuk a tölteléknek tartott elemek a spontán nyelvhasználatban?

Kulcsszavak: diskurzusjelölő, pragmatikai funkció, pozíció, spontán beszéd, társalgás

1. Bevezetés

Gyakorta olvashatunk töltelékelemről, beszédtöltelékekről a különböző nyelvészeti munkákban, ami felveti azt az alapvető kérdést, hogy létez(het)nek-e egyáltalán funkciótlan elemek a nyelvben. Ennek megválaszolásához célszerű meghatározni, mit is értünk nyelvi funkción: rendszerint a szemantikai és szintaktikai szerepeket szokás idevenni. Funkciónak fogadjuk-e el azonban egyes nyelvi elemek beszédtervezésben játszott szerepét? Lehet-e nyelvi funkció a hezitálás maga, esetleg csak bizonyos változatai (a lexikális/lexikalizált hezitálások)? Okvetlenül kizárja-e egy lexikális elem hezitációs használata a pragmatikai funkciót?

Jelen tanulmány pragmatikai funkciójú jelölőkkel foglalkozik, amelyek esetében az előbbi probléma fokozottabban jelenik meg. Ennek oka az, hogy a pragmatikai funkciók sajátos jellegük miatt gyakorta nehezen azonosíthatók és nevezhetők meg (s emiatt sokszor hezitálásnak vannak minősítve), továbbá nagyban átfedhetnek egymással, illetve egyazon előfordulás esetében is összekapcsolódhatnak. Különösen igaz ez a kialakulóban lévő pragmatikai funkciókra, hiszen a folyamatban lévő nyelvi változások megragadása egyébként is nehéz feladat. Szerencsére vannak kapaszkodók, amelyek segítenek a funkciók megtalálásában, így például ha egyes elemek rövid idő alatt igen gyakorivá válnak bizonyos műfajokban, láthatóan új(nak tűnő) szerepekben; vagy ha szisztematikus viselkedés mutatható ki az esetükben, például csak bizonyos pozíciókban tűnnek fel (Tagliamonte 2005).

2.A vizsgálat hipotézisei, anyaga és módszere

Az alábbiakban öt, különböző mértében stigmatizált diskurzusjelölőnek (az *akkor*, az *azért*, a *hát*, az *így* és az *ilyen*) a mai magyar spontán beszédben megfigyelhető elterjedtségét vizsgáljuk meg. Hipotéziseink és az alapjukul szolgáló magyarázatok a következők:

- 1) hipotézis (H1): A nők gyakrabban élnek ezekkel a jelölőkkel a spontán beszédben. Ok: a városi nők a nyelvi változások élenjárói szoktak lenni, ezért gyaníthatóan az ő beszédükben fordulnak elő inkább diskurzusjelölők új funkció(k)ban.
- 2) hipotézis (H2): A fiatalok többet használják ezeket az elemeket, mint az idősek. Ok: az újabb funkciók feltűnése a nyelvi változásokban ugyancsak meghatározó szerepet betöltő fiatal korosztály nyelvhasználatára jellemzőbb.

- 3) hipotézis (H3): A vizsgált elemek a társalgás műfajában fognak a leggyakrabban előfordulni. Ok: a különböző spontánbeszéd-műfajok közül a társalgások tekinthetők a legspontánabbnak, ezért várhatóan ezekben tűnnek fel az újabb funkciók előbb, illetve nagyobb mennyiségben.
- 4) hipotézis (H4): A vizsgált elemek mindegyike esetében szisztematikus megjelenést tapasztalunk. Ok: a korábbi idevágó vizsgálatok (Dér 2010, 2012, Dér–Markó 2010) azt mutatják, hogy a tárgyalt jelölők feltűnése a spontán beszédben rendszerint nem véletlenszerű, hanem csak bizonyos pozíciókra korlátozódik. Valószínűsíthető, hogy az újabb pozíciókban való megállapodás újabb funkciókkal is együtt jár.

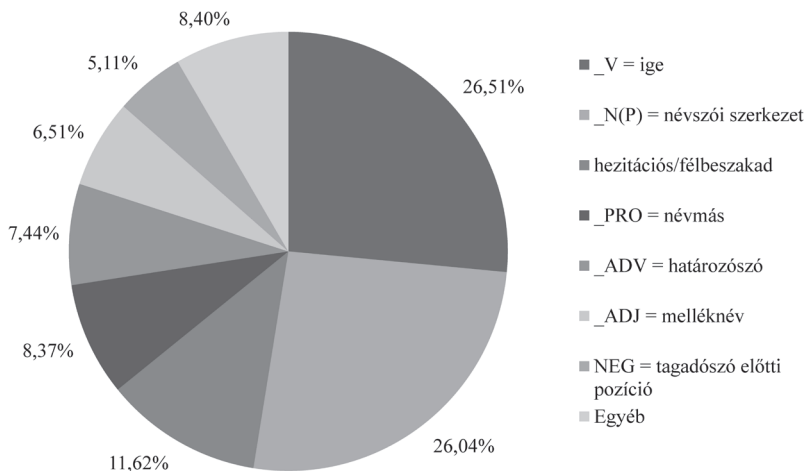
A vizsgálat korpuszát a Beszélt nyelvi adatbázis (BEA) anyagából származó, 30 budapesti adatközlő összesen 464 percnyi spontán beszéde képezte. A nemek fele-fele arányban voltak képviselve, 20 évestől 71 éves korig (átlag: 42,73 év), a három korosztály (fiatalok, középkorúak, idősek) pedig egyenlő arányban jelent meg a mintában. Négyféle spontánbeszéd-műfajt elemeztünk: társalgásokat, véleménykifejtést (narratíva), interjút (monológ) és interpretált beszédeket. A kérdéses jelölőket manuálisan válogattuk ki, szétválasztva homofón formáik nem pragmatikai (pl. névmási, kötőszói) és pragmatikai használatait (a hezitációgyanus eseteket is különvettük, ehhez l. Dér 2012: 155–156). A statisztikai vizsgálatokhoz az SPSS 17.0 verzióját használtuk.

3. Eredmények

A vizsgált jelölők közül a *hát* gyakorisága volt a legkiemelkedőbb (1273 db), amit sorban az *akkor* (527 db), az *ilyen* (299 db), az *azért* (256 db) és végül az *így* (215 db) követte, vagyis mindegyik számottevőnek bizonyult a korpuszban.

A H1 nem teljesült, mivel a várttal ellentétben négy jelölő esetében (*hát*, *akkor*, *azért*, *így*) nem a nők, hanem a férfiak használták azokat többször, de a nők nyelvhasználatához képest a férfiak átlaga nem mutatott szignifikáns különbséget; az *azért* esetében meg is egyeztek (átlag: 8,53 db; Mann-Whitney *U*-próbák: *hát*: $U = 99,500$; $p = 0,589$; *akkor*: $U = 100,000$; $p = 0,601$, *azért*: $U = 93,500$, $p = 0,428$, *így*: $U = 97,500$; $p = 0,526$). Bár az *ilyen* jelölőnél a határon volt a szignifikancia szintje ($p = 0,048$, Wilcoxon $W = 185,000$), azt mondhatjuk, hogy ezt a jelölőt a férfiak egyértelműen többször használták (a férfiak átlaga: 14,20 db, a nőké: 5,73 db). Milyen magyarázatot adhatunk a kapott eredményre? Úgy tűnik, hogy megerősíti azt az elképzelést, miszerint a nemek és a nyelvi változások elterjedésének összefüggése igen komplex folyamat (Labov 2001, Bodó 2012): a „városi” és a „női” kategóriája mellett az adott változat stigmatizáltsági foka, stabilitása, illetve a változás forrása is lényeges lehet. Az ezekre vonatkozó eddigi szakirodalmi meglátások azonban még mindig nem indokolják, hogy miért viselkedtek az általunk vizsgált jelölők meglehetősen hasonló módon, hiszen sem nem mind stabil változók, sem nem egyformán stigmatizáltak, ráadásul az észrevétlen, alulról jövő változások esetében is női fölényt várnánk, ami nem igazolódott. Így csakis a minta és a korpusz sajátosságai kínálkoznak magyarázatul, ugyanakkor az eredmények a 30 fős minta egy korábbi, 20 fős változatánál is nagyjából azonosak voltak (Dér 2010, Dér–Markó 2010), tehát a minta kis mértékű növelése nem változtatott az arányokon, miközben a korpusz mégis jelentősen, csaknem a duplájára bővült, és az elemzett jelölők előfordulási gyakorisága is a két-háromszorosára nőtt.

A korra vonatkozó H2 részben igazolódott: a korrelációvizsgálat közepesen erős negatív lineáris korrelációt talált az *ilyen* (Spearman $\rho = -0,601$) és az *így* ($\rho = -0,505$) esetében, vagyis e két jelölő használata a korrallal jelentősen csökkent, azaz főleg a fiatalok használták őket. A *hát* használata enyhén nőtt a korrallal ($\rho = 0,245$), az *akkor* és az *azért* esetében pedig nem mutatkozott együttjárás ($\rho < -0,2$), tehát megjelenésük nem függött az életkortól. A kor és a nem hatására vonatkozó MANOVA egyik jelölő esetében sem mutatott ki sem fő-, sem interakciós hatást ($p > 0,05$). Az ok az *akkor* és az *azért* esetében az lehet, hogy mindkettőnek (relatív) stabil pragmatikai funkciói vannak, amelyek ezek szerint már minden korosztályban elterjednek mondhatók.

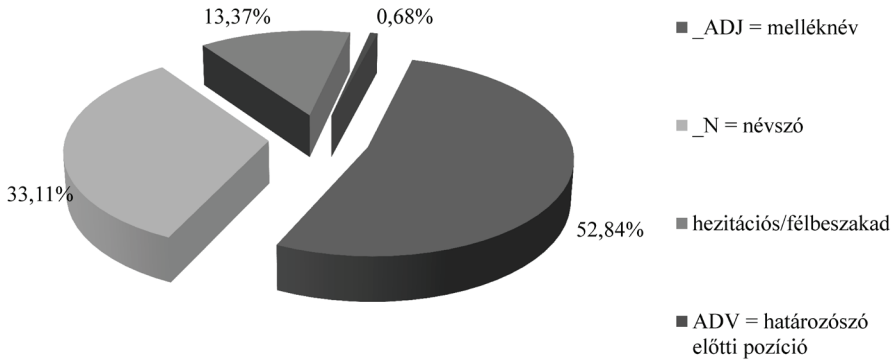

1. ábra
Az *így* pozíciói

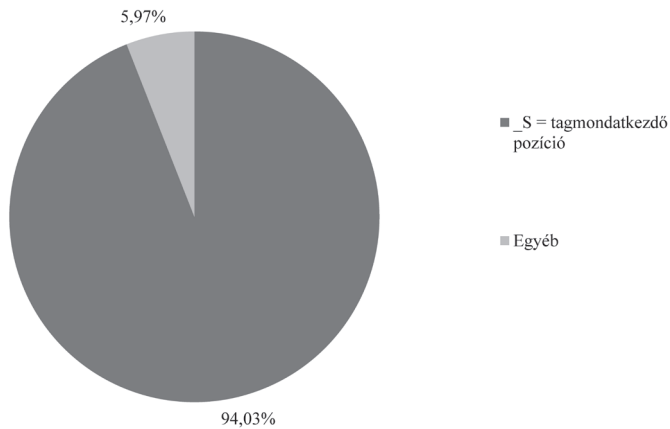
A H3 is részben bizonyult csak igaznak: mind az öt diskurzusjelölő esetében az előfordulási gyakoriság a következő mintázatot mutatta: társalgás > monológ > narratíva > interpretált beszéd, de szignifikáns különbség csak két jelölő esetében mutatkozott: a *hátnál* (*t*-próba, $t = 4,289$, $df = 29$; $p = 0,001$; társalgásbeli átlag: 20,57 db, monológbeli: 10,83 db), és kisebb mértékben az *akkor* diskurzusjelölőnél (Wilcoxon $Z = -2,035$; $p = 0,042$). Valószínű tehát, hogy az *azért*, az *ilyen* és az *így* a legtöbb spontánbeszéd-műfajban egyaránt elterjedt, míg a *hát* és az *akkor* nem.

A H4 a vizsgált pragmatikai jelölők pozícióinak szisztematikusságára vonatkozott. Ez minden esetben igazolható volt, de eltérő mértékben. A legnagyobb változatosságot az *így* mutatta (1. ábra), amely a leggyakrabban, gyakorlatilag azonos arányban jelent meg ige és névszó előtt, az előbbire egy példa: *A (...) a negyedik pohár bora után így kioktatott hogy ez egy mekkora állatkinzás.* Ugyanakkor más szófaj (névmás, határozószó, melléknév) előtt sem volt ritka. Amennyiben azonban eltávolodunk a szófajoktól, és a mondatbeli szerepekre koncentrálunk, az arányok átrendeződnek: az *így* gyakorisága jelentős egyfelől a határozói szerepű elemek előtt (36,74%, pl. *így rögtön*), másfelől a mondatbeli igei predikátumok (ill. tagadószó + igei predikátumok) előtt (31,62%, pl. *így elképzelem*); a kettő együttesen már a megjelenések csaknem 70%-át teszi ki, tehát ezek a pozíciók igencsak meghatározónak tekinthetők. Az *így*nek az előbbi csoport előtti funkciója az *ilyen* jelző(s szerkezet)ek előtti szerepével látszik azonosnak: a figyelmet a

követő, azonos szerepű egységre irányítja (pl. *így pofára*). Egyelőre kérdéses, hogy az igék előtti megjelenésnél mi az elem pontos pragmatikai funkciója (egy további lehetséges kutatási irány a nem igei predikátumok előtti megjelenések részletes vizsgálata).

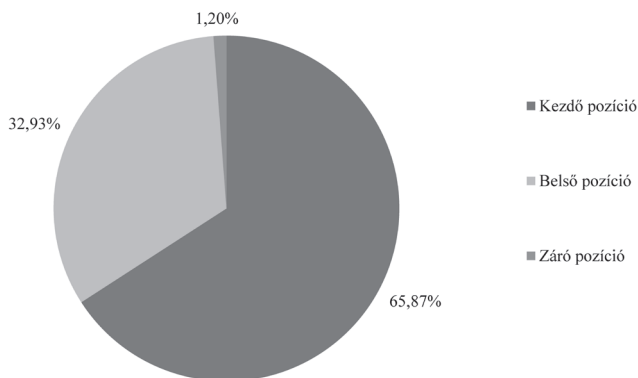
2. ábra
Az *ilyen* pozíciói

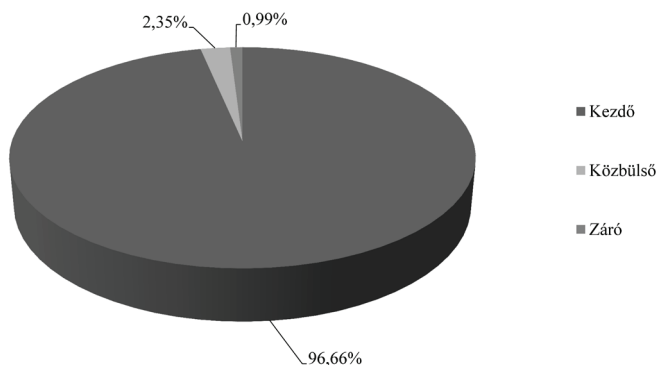
3. ábra
A *hát* pozíciói

Az *ilyen* nem névmási használataiban esetében a melléknévek előtti megjelenés a legpregnansabb, mint a 2. ábrán látható, a megjelenések 53%-a ilyen. Emellett a – főként zérórágos vagy határozórágos – névszók előtti előfordulás (pl. *ilyen geng*, *ilyen maratónokra*) is jelentős. Ezek összesen 86%-ot tesznek ki, vagyis azt látjuk, hogy ez a jelölő is két meghatározó pozícióban használatos. A kép még tovább egyszerűsödik, ha felfedezzük, hogy az *ilyen* általában jelzőként álló melléknévek és jelzős névszói szerkezetek, szóösszetételek (pl. *ilyen legyintéses kategória*, *ilyen műbalhé*) előtt tűnik fel, ami az *így* előbb említett, a követő egység szerepét megelőlegező funkciójára rimel, sőt ez a szerep igazán az *ilyen* esetében látványos.

A *hát*, ahogyan az a 3. ábráról leolvasható, szinte mindig a tagmondatok elején foglal helyet: a megjelenések 58,47 százalékában egymaga indítja azt, a többi esetben kötőszó/diskurzusjelölő (36,67%), ritkán indulatszó (0,75%) után következik. (Ezeket mind tagmondat eleji pozícióknak vettük, mivel a *hát* előtti elemek esetében kizárólag diskurzuskapcsoló/-minősítő elemekről van szó, s a *hát* maga is ilyen.)

4. ábra
Az *azért* pozíciói

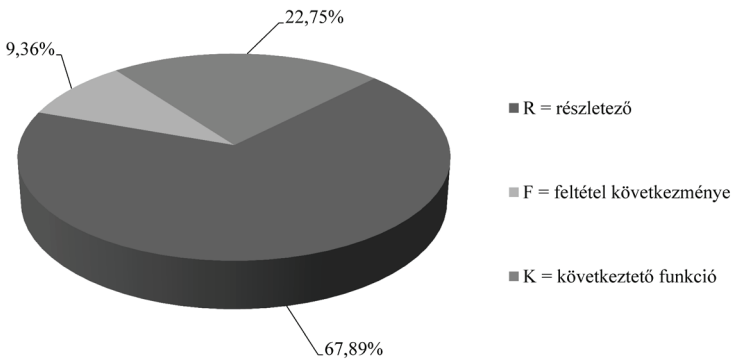
5. ábra
Az *akkor* pozíciói

Az *azért* megjelenéseinek háromnegyede tagmondatkezdő és egyharmada tagmondat-belseji (4. ábra). Ennél a jelölőnél tagmondat eleji helyzetként azokat a pozíciókat fogadtuk el, amelyeket a *hát* esetében is, de itt még a közvetlenül a topik utáni pozíciót is megengedtük (pl. *de a vadászati ösztön azért az benne van*). Az összes előfordulást nézve kiemelkedik a diskurzusjelölő/kötőszó (44,44%) és a névszó (30,55%) utáni *azért*-használat. Az *azért* nemcsak többféle pozícióval, de többféle funkcióval is bír (fonák okságra utalás, vélemény, következtetés kifejezése stb., részletesen I. Dér 2012: 167–170).

Az *akkor* diskurzusjelölő pozíciói a *hát* pozícióira rímelnak (5. ábra): szinte kizárólagos a tagmondatkezdő helyzete (96,66%), minden más megjelenés esetleges.

A pozíciók kapcsán mindenképpen ki kell térnünk röviden az azokhoz kapcsolható funkciókra is. Úgy tűnik, hogy egyelőre egy új funkciót fedezhetünk fel az *ilyen* és az *így* esetében (figyelemirányítás azonos szerepű követő szerkezetre). Az *így* igei predikátumok előtti megjelenése is tartható figyelemirányító szerepűnek, de közelebbi funkcióját még pontosítani szükséges. Nem kizárt, hogy valamiféle predikátumkiemelő szereppel kezd bírni, a beszélő esetleg a történet szempontjából hangsúlyos történésre, esetleg valamely stíluselemre kívánja vele a hallgató figyelmét felhívni.

Egyértelműen többféle funkcióval bír a *hát* (Schirm 2011), az *azért* és az *akkor* jelölő (Dér 2012), mely szerepek egyazon – főként tagmondatkezdő – pozícióhoz, de akár ugyanazon alakhoz is kapcsolódhatnak. Jól demonstrálható ez az *és akkor* többszörös diskurzusjelölőn keresztül, amely az *akkor* mindhárom markáns funkciójában (részletezés, feltétel következményére utalás, következtetés, l. Dér 2012) megjelenhet (6. ábra).

6. ábra
Az *és akkor* funkcionális megoszlása

4. Következtetések

A nemekre vonatkozó hipotézisen kívül a többi feltételezés legalább részben teljesült. A be nem igazolódott alhipotézisek ugyanakkor legalább olyan fontosak, mint teljesült részeik. Ezek révén láthatjuk ugyanis, hogy a kor-, nem- és műfajbeli megoszlások képesek megmutatni, hogy a vizsgált elemek funkcióikat illetően hol tartanak a fejlődésben. Még ennél is lényegesebb, hogy rá tudunk mutatni, hogy egy elem stigmatizáltsága, „funkciótlansága” mögött sokféle ok állhat. Nyilvánvaló, hogy az *azért*, az *akkor* és a *hát* egyike sem újkeletű diskurzusjelölő, számos meglévő funkciójuk, pozíciójuk, beszélt nyelvbéli elterjedtségük világosan cáfolja ezt. Az *így* és az *ilyen* esetében másról van szó: ezek viszonylag új elemei a rendszernek, funkciójuk több esetben még körvonalazatlan, elterjedőben van.

Abban is különbség figyelhető meg a vizsgált öt nyelvi egységet illetően, hogy miként függ esetükben össze a pozíció és a funkció. Egy igen domináns pozíció (tagmondatkezdő), de sokféle funkció jellemzi a *hát* és az *akkor* diskurzusjelölőt, míg egyetlen funkció, de többféle pozíció az *így* és *ilyen* elemeket. Végezetül funkcióit és pozícióit illetően is az *azért* a legvariábilisabb.

Jegyzetek

¹ A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az OTKA K100717 támogatásával készült.

² Köszönöm Kugler Nórának a konferencián elhangzott segítő észrevételét.

Irodalom

Bodó Cs. 2012. A dzsender-paradoxon és magyar szociolingvisztikai recepciója. *TNTeF* 2. évf. 2. szám. 93–112. http://tntefjournal.hu/vol2/iss2/07_bodo.pdf

Dér Cs. I. 2010. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A *hát, úgyhogy, így és ilyen* újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszéd kutatás 2010*. 159–170.

Dér Cs. I. 2012. Az *azért* és az *akkor* pragmatikai funkcióiról a mai magyar spontán beszédben. In: Gósy M. (szerk.) 2012. *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 154–177.

Dér Cs. I., Markó A. 2010. Diskurzusjelölők használata az életkor és a nem függvényében. In: Gecső T., Sárdi Cs. (szerk.) 2010. *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Székesfehérvár – Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó. 78–83.

Labov, W. 2001. *Principles of linguistic change. Social factors*. Oxford: Blackwell.

Schirm A. 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusza alapján*. Doktori értekezés. Szeged: SZTE.

Tagliamonte, S. 2005. *So who? Like how? Just what?* Discourse markers in the conversations of Young Canadian. *Journal of Pragmatics* 37. 1896–1915.

Források

BEA = Beszéltnyelvi adatbázis. <http://www.nytud.hu/adatb/bea/>